

Η ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ ΤΗΣ ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΩΝ

Δρ. Ανδρέας Ζωγράφου¹

Μανώλης Μέντης²

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '80 πολλοί επιστήμονες είχαν επισημάνει την ανυπαρξία μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα και τους κινδύνους που συνεπάγεται η κατάσταση αυτή (Έμκε-Πουλοπούλου 1986, Δαμανάκης 1987, Μουσούρου 1991, Ζωγράφου 1991). Η μετατροπή της Ελλάδας από παραδοσιακή χώρα αποστολής μεταναστών σε χώρα υποδοχής μεταναστών τη δεκαετία του '80 δημιούργησε τα πρώτα ερωτήματα για το κατά πόσο ο ελληνικός λαός είναι προετοιμασμένος να συμβιώσει με άλλους πολιτισμούς. Η μαζική εισροή μεταναστών από τις βαλκανικές και ανατολικοευρωπαϊκές χώρες δημιούργησε στην ελληνική κοινωνία ένα κλίμα ξενοφοβίας.

Με το παρόν άρθρο παρουσιάζουμε μερικές παραμέτρους του εν λόγω φαινομένου με έμφαση στην αναγκαιότητα εισαγωγής της διαπολιτισμικής αγωγής στην εκπαίδευση των κοινωνικών λειτουργών, οι οποίοι για λόγους δεοντολογικούς πρέπει να αποτελέσουν τους βασικούς συμπαραστάτες των αδύναμων πληθυσμιακά ομάδων και συνεπώς και των μεταναστών.

2. Διαπολιτισμική αγωγή - Μια προσέγγιση για την αντιμετώπιση των προκλήσεων στην πολυπολιτισμική κοινωνία

Οι παράμετροι της διαπολιτισμικής αγωγής γίνονται αντιληπτές από τις παρακάτω θέσεις που διατύπωσε ο Ζωγράφου κατά το διάστημα της εργασίας του ως επιστημονικού συνεργάτη στο πανεπιστήμιο Φραγκφούρτης, Τμήμα Επιστημών της Αγωγής:

Θέσεις σχετικά με τη διαπολιτισμική αγωγή

- Στα μεγάλα αστικά κέντρα η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας (ΟΔΓ), λόγω της διαμονής των αλλοδαπών και των παιδιών τους, έχει γίνει πολυπολιτισμική.

1. Ο Δρ. Ανδρέας Ζωγράφου είναι καθηγητής Κοινωνικής Εργασίας και Προϊστάμενος του Τμήματος Κοινωνικής Εργασίας του Τ.Ε.Ι. Πάτρας.

2. Ο Μανώλης Μέντης είναι κοινωνικός λειτουργός στο Τμήμα Οικογενειακής Συμβουλευτικής και Θεραπείας της Μονάδας Απεξάρτησης του Ψυχιατρικού Νοσοκομείου Αττικής.

- Η διαπολιτισμική αγωγή βλέπει και αντιμετωπίζει ισότιμα τόσο τον πολιτισμό των Γερμανών, όσο και των αλλοδαπών.
- Παρά το γεγονός ότι οι γερμανικοί παιδικοί σταθμοί και τα σχολεία αντιμετωπίζουν ολοένα και μεγαλύτερο αριθμό παιδιών για τα οποία η ΟΔΓ έχει γίνει η πρώτη τους πατρίδα, οι θεσμοί αυτοί δεν έχουν προσαρμοστεί στη νέα κατάσταση.
- Οι αλλοδαποί πέρα από τα προβλήματα γενικής φύσεως, τα οποία αντιμετωπίζει και ο γερμανικός πληθυσμός (π.χ. ανεργία, έλλειψη χώρου κατοικίας κ.λπ.), αντιμετωπίζουν επιπρόσθετα προβλήματα, τα οποία απορρέουν από την κατάστασή τους ως αλλοδαποί (π.χ. νόμος περί αλλοδαπών, εκπροσώπηση συμφερόντων, ξενοφοβία, κρίσεις ταυτότητας, προβλήματα προσανατολισμού, προβλήματα παλιννόστησης, προβλήματα κοινωνικοποίησης των παιδιών κ.λπ.).
- Η ένταξη των αλλοδαπών παιδιών με την έννοια των ίσων ευκαιριών με τα παιδιά των Γερμανών καθιστά αναγκαίο έναν νέο προσανατολισμό και μια περαιτέρω ανάπτυξη αγωγής με την έννοια της διαπολιτισμικής αγωγής.
- Η διαπολιτισμική αγωγή στρέφεται τόσο προς τους αλλοδαπούς, όσο και στους Γερμανούς νέους, παιδιά και ενήλικους και προσπαθεί να τους καταστήσει ικανούς να αλληλογνωριστούν, να δείξουν κατανόηση και ανοχή ο ένας για τον άλλο και να επιλύσουν από κοινού καταστάσεις σύγκρουσης.
- Η διαπολιτισμική αγωγή αναλύει τους αιτιολογικούς παράγοντες προβληματικών καταστάσεων και προσπαθεί να εξαλείψει με γνώμονα το συμφέρον όλων των ενδιαφερομένων (αλλοδαπών και Γερμανών). Με αυτή την έννοια η διαπολιτισμική αγωγή βλέπει κριτικά την κοινωνική πραγματικότητα και στοχεύει στην προσαρμογή της στις πραγματικές ανάγκες των ενδιαφερομένων.
- Το σχολείο πρέπει να συμπεριλάβει στη διδασκαλία τόσο την κοινωνική προέλευση, όσο και το πεδίο κοινωνικοποίησης των παιδιών και να επεξεργαστεί εποικοδομητικά τις πολιτισμικές και κοινωνικές αντιφάσεις, οι οποίες χαρακτηρίζουν την κατάσταση διαβίωσης των αλλοδαπών.
- Η διαπολιτισμική αγωγή προσφέρει τη δυνατότητα εξάλειψης των προκαταλήψεων για άλλους πολιτισμούς και της ανάπτυξης ανοχής για τους εν λόγω πολιτισμούς να αμφοιστηθούν οι εκάστοτε αξίες και συμπεριφορές για τη δημιουργία μιας νέας αντίληψης περί πολιτισμού. Με αυτή την έννοια η διαπολιτισμική αγωγή αποτελεί έναν εμπλουτισμό τόσο για τα παιδιά των αλλοδαπών, όσο και για τα παιδιά των Γερμανών.
- Η διαπολιτισμική αγωγή δεν επιδιώκει τη διατήρηση μιας εθνικής πολιτισμικής ταυτότητας, αλλά έχει ως σημείο αναφοράς τον πολιτισμό των μεταναστών, ο οποίος αναπτύσσεται από τη δυναμική της πολυπολιτισμικής κατάστασης. Γι' αυτό το λόγο η διαπολιτισμική αγωγή είναι παιδοκεντρική και έχει ως σημείο αναφοράς τις εμπειρίες των παιδιών των αλλοδαπών και Γερμανών στον πολυπολιτισμικό κοινωνικό περίγυρό τους.
- Η διδασκαλία πρέπει να αναφέρεται και να ερευνά τις συνθήκες διαβίωσης στη γειτονιά (π.χ. τύπος διαμονής των γονέων, βιβλιοθήκη, τύπος εργασίας, αγορά, υπηρεσίες). Με αυτό το

πνεύμα πρέπει να προγραμματιστούν διδακτικές ενότητες που να αναφέρονται στα βιώματα των μαθητών στο χώρο κοινωνικοποίησής τους.

- Το σχολείο πρέπει να θεσμοθετήσει τη σχολική κοινωνική εργασία για να καταστεί έτσι δυνατό το άνοιγμα του σχολείου προς τον κοινωνικό περίγυρο των παιδιών. Με αυτή την έννοια ο δάσκαλος, ο κοινωνικός λειτουργός, ο ψυχολόγος και ο παιδαγωγός αναλαμβάνουν το ρόλο ενός καταλύτη μιας χειραφετικής διαδικασίας μάθησης, κατά την οποία τόσο οι ειδικοί επιστήμονες, όσο και οι ενδιαφερόμενοι (γονείς, παιδιά) βρίσκονται σε μια ισότιμη σχέση. Γι' αυτό το λόγο η διαπολιτισμική αγωγή καθιστά αναγκαία την ευαισθητοποίηση όλων των ειδικών για τα προβλήματα των αλλοδαπών, καθώς επίσης μια στοχευμένη εκπαίδευση και επιμόρφωση.
- Η διαπολιτισμική αγωγή δεν είναι δυνατή χωρίς την κοινή δράση των Γερμανών και αλλοδαπών. Γι' αυτό το λόγο είναι αναγκαία η ένταξη των αλλοδαπών στις Ανώτατες Σχολές των Κοινωνικών Επιστημών τόσο ως φοιτητές, όσο και ως καθηγητές.
- Η διαπολιτισμική αγωγή δεν περιορίζεται στην απλή καταγραφή και έκφραση προβλημάτων, αλλά προσπαθεί να αλλάξει την κοινωνική πραγματικότητα των ενδιαφερομένων με μια προσέγγιση προσανατολισμένη στις ανάγκες των ενδιαφερομένων, στην ευαισθητοποίηση και την κινητοποίησή τους για τη συλλογική διεκδίκηση των αιτημάτων τους.
- Τα παιδιά των αλλοδαπών πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να μάθουν και να καλλιεργήσουν τη μητρική τους γλώσσα, όχι διότι θα επιστρέψουν κάποτε στην πατρίδα των γονέων τους, αλλά διότι με αυτό τον τρόπο θα μπορέσουν να διατηρήσουν την επαφή με τους γονείς και τον πολιτισμό τους. Η επαφή αυτή είναι αναγκαία για να μπορέσουν τα παιδιά να αναπτυχθούν ψυχοκοινωνικά, να αναπτύξουν την προσωπικότητά τους και να επιλύσουν εποικοδομητικά τις κρίσεις ταυτότητας που απορρέουν από τις απαιτήσεις των δύο αντιφατικών πολιτισμικών συστημάτων.
- Τόσο τα περιεχόμενα, όσο και οι στόχοι της διδασκαλίας της μητρικής και της γερμανικής γλώσσας πρέπει να έχουν ένα διαπολιτισμικό χαρακτήρα.
- Η διαπολιτισμική αγωγή δεν αποκλείει, αλλά συμπεριλαμβάνει και ασχολείται με καταστάσεις σύγκρουσης. Γι' αυτό το λόγο, η γερμανική κοινωνία δεν θα πρέπει να θεωρεί τις διαφορές ενέργειες των οργανώσεων των αλλοδαπών για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους σαν μια πρόκληση, αλλά σαν μια προσπάθεια εξάλειψης των αιτίων της κοινωνικής και νομικής διάκρισης μιας μειονότητας σύμφωνα με τους κανόνες ενός κράτους κοινωνικού δικαίου. (Πηγή: Zografou, Thesenpapier zur interkulturellen Erziehung, Offenbach/Main, 26.3.1986).

Από τις παραπάνω θέσεις διαπιστώνεται ότι η διαπολιτισμική αγωγή περιέχει τις παρακάτω παραμέτρους:

- Δίνει σαφείς απαντήσεις στα προβλήματα μιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας.
- Παρότι επιδιώκει την ομαλή και ειρηνική συμβίωση, εντούτοις δεν στοχεύει στην ανάπτυξη διαδικασιών εναρμόνισης, αλλά στην εποικοδομητική επίλυση συγκρούσεων.
- Αντιμετωπίζει κριτικά την κοινωνική πραγματικότητα και συνεπώς νοείται ως πολιτική μάθηση.

- Καθιστά αναγκαία τη δράση τόσο στο σχολικό, όσο και στον εξωσχολικό χώρο κοινωνικοποίησης των μαθητών.
- Απαιτεί νέα προγράμματα σπουδών και την ανάλογη εκπαίδευση των εκπαιδευτικών και των επιστημόνων, οι οποίοι ασκούν ανθρωπιστικά επαγγέλματα.
- Η διαπολιτισμική αγωγή δεν περιορίζεται μόνο στις πολιτικές και δομικές παραμέτρους της κοινωνίας, αλλά επεκτείνεται και στη δομική οργάνωση των κοινωνικών υπηρεσιών, πράγμα που σημαίνει ότι οι κοινωνικές υπηρεσίες πρέπει να καταστούν ικανές να αντιμετωπίσουν τις ιδιαίτερες ανάγκες των μεταναστών με την κατάλληλη επιμόρφωση του προσωπικού τους.
- Η διαπολιτισμική αγωγή πρέπει να γίνει μέρος της επίσημης εκπαιδευτικής εντολής.

3. Η εφαρμογή της διαπολιτισμικής αγωγής

Σχεδόν όλες οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης, παρότι κατά κανόνα ακολουθούν μια πολιτική αφομοίωσης των αλλοδαπών έχουν λάβει διάφορα μέτρα προς την κατεύθυνση της διαπολιτισμικής αγωγής. Σ' ένα μεγάλο μέρος των χωρών εφαρμόζονται διάφορα προγράμματα διαπολιτισμικής αγωγής στον τομέα της εκπαίδευσης, ιδιαίτερα στον τομέα της προσχολικής αγωγής και της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (βλέπε σχετικά Ζωγράφου, 1999: 155-169). Στη Γερμανία π.χ. η διαπολιτισμική αγωγή πραγματοποιείται σε πολλά επίπεδα, όπως:

- στην οργάνωση του σχολείου και της διδασκαλίας,
- στην ανάπτυξη προγραμμάτων διδασκαλίας και την εφαρμογή τους στη διδασκαλία και
- στην προσωπική σχέση μεταξύ δασκάλων και μαθητών, κοινωνικών λειτουργών και πελατών κ.λπ. (BOOS-NÜNNING, 1991:118). Στον τομέα της προσχολικής αγωγής κυριαρχούν διάφορα μοντέλα, τα οποία σε μεγάλο μέρος αμφισβητούνται (Ζωγράφου, 1999:166-169).

Η Haller, παρουσιάζει την εξέλιξη της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και της διαπολιτισμικής αγωγής στη Μεγάλη Βρετανία και διαπιστώνει ότι η συζήτηση που διεξάγεται από χρόνια στη Γερμανία σχετικά με τη μορφή ένταξης των πολιτισμικών μειονοτήτων στη Μεγάλη Βρετανία, είναι σαφέστερη υπέρ μιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας αμοιβαίας ανταλλαγής των πολιτισμών και μιας ιστορίας που επιτρέπει αμοιβαίες διαδικασίες μάθησης. Το μοντέλο του πολιτισμικού πλουραλισμού δεν σχετίζεται ούτε με μια αφομοίωση, ούτε με μια περιχαράκωση. Το μοντέλο μιας πολυπολιτισμικής εκπαίδευσης βάσει των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Human Rights Multicultural Education) βασίζεται στα ανθρώπινα δικαιώματα των μειονοτήτων και απαιτεί αμοιβαία αποδοχή σαν προϋπόθεση κοινών διαδικασιών μάθησης (Haller, 1989:14).

Η συγγραφέας, επισημαίνει ότι, επί του προκειμένου δεν υποτιμούνται οι δυσκολίες υλοποίησης της εν λόγω προσέγγισης: Όλοι οι μαθητές δεν έχουν εξοικειωθεί με τους άλλους πολιτισμούς (ο.π., 1989). Τα ενδιαφέροντα των μειονοτήτων δεν λαμβάνονται υπόψη σε ικανοποιητικό βαθμό (ο.π., 14-15).

Τα προβλήματα των μαθητών των εθνικών μειονοτήτων καταγράφονται ως δυσκολίες μάθησης, οι δε γονείς συμπεριλαμβάνονται στη σχολική διαδικασία μάθησης. Στο πλαίσιο του “κρυφού προγράμματος διδασκαλίας” αναλύονται κυρίως προβλήματα ενός “θεσμικού ρατσισμού” και ενός “προσωπικού ρατσισμού”. Το σχολείο θεωρείται ως θεσμός αναπαραγωγής του κυρίαρχου συστή-

ματος, οι στόχοι, τα περιεχόμενα και ο έλεγχος της επίδοσης καθορίζονται από εθνοκεντρικά και διαστρωματικά χαρακτηριστικά. Η συμπεριφορά μεταξύ των μαθητών καθορίζεται από αρνητικά στερεότυπα σε βάρος των μαθητών των μειονοτικών ομάδων (ο.π., 15).

Το διάγραμμα που ακολουθεί παρουσιάζει μια περίληψη των παραπάνω κατευθύνσεων της συζήτησης (βλέπε διάγραμμα).

4. Η εκπαίδευση του παιδαγωγικού προσωπικού

Κατά τον Gaitanides το παιδαγωγικό προσωπικό “πρέπει να αποκτήσει βασικές γνώσεις σχετικά με την κοινωνική, νομική και πολιτική κατάσταση των μεταναστών, τους δομικούς και κοινωνικο-ψυχολογικούς μηχανισμούς περιθωριοποίησης και περικαράκωσης των μεταναστών και γνώσεις σχετικά με τα πρότυπα ερμηνείας και στρατηγικές αντιμετώπισης των υποπολιτισμών”. Οι δε συνεργάτες “να μπου σε μια κριτική διαδικασία μάθησης και συνειδητοποίησης των ατομικών πολιτισμικών αναστολών” (Gaitanides, 1998: 58). Συγκεκριμένα οι εκπαιδευτικοί πρέπει να αποκτήσουν:

A) Διαπολιτισμική θεωρητική κατάσταση

- Γνώσεις σχετικά με τις χώρες προέλευσης (πολιτικές δομές, ιστορία, πολιτισμός κ.λπ.).
- Γνώσεις σχετικά με τις γλώσσες προέλευσης και εμπειρίες στο εξωτερικό.
- Γνώσεις ιστορικής επίδρασης, πολιτικές, κοινωνικο-οικονομικές δομές, πολιτισμικά στάνταρτ και ειδικά συλλογικά προβλήματα ταυτότητας της χώρας υποδοχής.
- Γνώσεις σχετικά με τη δομή και την εξέλιξη, τα αίτια και τις συνέπειες των μεταναστευτικών διαδικασιών.
- Γνώσεις σχετικά με τους υποπολιτισμούς των μεταναστών και τα διάφορα ψυχοκοινωνικά πρότυπα αντίδρασης και στρατηγικές αντιμετώπισης των προβλημάτων ένταξης και περιθωριοποίησης.
- Γνώσεις με το ειδικό δίκτυο εφοδιασμού των μεταναστών και τα ειδικά εμπόδια πρόσβασης στις κανονικές προσφορές των κοινωνικών και ψυχοκοινωνικών υπηρεσιών.
- Γνώσεις σχετικά με την εσωτερική διαφοροποίηση των ομάδων μεταναστών και τη διαστρωμάτωσή τους.
- Γνώσεις σχετικά με τη νομική, πολιτική και κοινωνική κατάσταση των μεταναστών.
- Γνώσεις σχετικά με τις μορφές εμφάνισης και τα αίτια προκαταλήψεων και ρατσισμού.
- Γνώσεις σχετικά με θεωρητικές αρχές, στρατηγικές και μεθόδους διαπολιτισμικής μάθησης και αντιρατσιστικής εργασίας (ο.π., 60).

B) Διαπολιτισμική ικανότητα δράσης

Για την απόκτηση διαπολιτισμικής ικανότητας δράσης, οι εκπαιδευτικοί πρέπει να αποκτήσουν τις παρακάτω ικανότητες:

- Ικανότητα αυτοαντίληψης, θεωρητικής εμβάθυνσης των ατομικών και συλλογικών δομών ταυτότητας και των ατομικών πολιτισμικών αναστολών (εμβάθυνσης και αυτοεικόνας “selbstbild”).

Πηγή σχεδιασμού προγράμματος διδασκαλίας και ανάπτυξης	Ασθητές ανάγκες των παιδιών	Απαιτήσεις της κοινωνίας	Λογική της γνώσης
Μοντέλα κοινωνικής προσαρμογής	Χωνευτήρι	Πολυπολιτισμός	Πολιτισμικός Πλουραλισμός
Μοντέλα εκπαιδεύσης	“Πολυπολιτισμική εκπαίδευση με ανθρώπινα δικαιώματα”		

Όλοι οι μαθητές					Μαθητές της εθνικής μειονότητας				
Προβλήματα προσαρμογής	Άγνοια των άλλων πολιτισμών	Ανεπαρκής αντίληψη των προβλημάτων των μειονοτήτων	Ανεπαρκής αυτοαντίληψη	Ανεπαρκή μοντέλα πρώτου και δεύτερου βαθμού	Προβλήματα πολιτισμικής ταυτότητας	Προβλήματα προσωπικής ταυτότητας	Προβλήματα πολιτισμικής επικοινωνίας	Προβλήματα γλωσσικής επικοινωνίας	Άδικη κατανομή πόρων
	Ικανότητες ανάγνωσης και αριθμησης, παραδείγματα από άλλους πολιτισμούς. Σπουδές λογοτεχνίας, μουσικής, τέχνης, εγκύρια οικονομία από άλλους πολιτισμούς.	Εκμετάλλευση της εθνικής γνώσης	“Τυπικές” συζητήσεις. Άτυπα σχόλια. Τεχνικές αλλαγής στάσεων.	Ο δάσκαλος παρουσιάζει ένα επιθυμητό μοντέλο. Συζητήσεις με γονείς. Κατάλληλα κριτήρια για την επιλογή πηγών.	Εθνικές μελέτες, συμπεριλαμβανομένης της τέχνης, μουσικής, μελέτες Μαύρων, ασιατικές μελέτες. Δάσκαλοι της μειονοτικής ομάδας. Διδασκαλία στην ομάδα των συνομηλίκων. Δηλωσασική εκπαίδευση.	Σύμβουλοι της μειονοτικής ομάδας. Διαγωνιστικά/θεραπευτικά γραμμάτια	Μικτές πολιτισμικές ομάδες για όλους τους μαθητές. Κατάλληλα κριτήρια για την επιλογή των πόρων. Δάσκαλοι από την ομάδα των συνομηλίκων.	Ειδικά μαθήματα στη μητρική γλώσσα. Γνώση διαλέκτων για τους δασκάλους. Ομάδες υποστήριξης γονέων. Δάσκαλοι σύνδεσης σχολείου και μειονοτικών ομάδων.	Εκπαίδευση γονέων. Επαγγελματική καθοδήγηση. Ομάδες υποστήριξης γονέων. Δάσκαλοι σύνδεσης σχολείου και μειονοτικών ομάδων.
Προγραμματισμένες στρατηγικές προγράμματος διδασκαλίας									
					Θεσμικός ρατσισμός				
					Προσωπικός ρατσισμός				

Οι προκαταλήψεις στη σχολική οργάνωση που ευνοούν τις ομάδες μαθητών της πλειονότητας. Αρνητικές στάσεις δασκάλων και ομάδων συνομηλίκων.

Η ομάδα της πλειονότητας που διαμορφώνεται από δασκάλους και μαθητές. Αρνητικά στερεότυπα. Εκλεκτικά πρότυπα φίλης.

Προβλήματα του “κρυφού προγράμματος διδασκαλίας”

Διακριτικές τεχνικές ελέγχου. Εθνοκεντρικό υλικό. Τεχνικές εθνοκεντρικής αξιολόγησης των μαθητών. Εθνοκεντρική αξιολόγηση του προγράμματος διδασκαλίας.

- Ικανότητα κριτικής εμβάθυνσης στερεοτύπων εικόνων του άλλου, εμβάθυνσης των υποσυνειδητών ψυχικών και κοινωνικά μεταδιδόμενων στοιχείων που κατευθύνονται από το συμφέρον (εμβάθυνση της εικόνας του ξένου “Fremdbild”).
- Ικανότητα ανάλυσης προοπτικής (ενσυναίσθηση / αποκεντρωμένη ικανότητα αντίληψης / ικανότητα σχετισμού).
- Διαπολιτισμική ικανότητα σύγκρουσης (ανοχή, ισορροπία ανάμεσα στην αυστηρή γενίκευση και τον πολιτισμικό σχετικισμό).
- Διάθεση και ικανότητα διαλογικού ελέγχου των απαιτήσεων ισχύος των αξιών, ικανότητα διαλογικής ηθικής κ.λπ. (Gaitanides, 1998:60).
- Ικανότητα ανάπτυξης δεξιοτήτων για την υλοποίηση της “πολυπολιτισμικής” γνώσης σε προγράμματα, πρακτικές, συνήθειες και συμπεριφορές της διδασκαλίας στην τάξη.
- Ικανότητα διαμόρφωσης εκπαιδευτικών στόχων, περιεχομένου του αναλυτικού προγράμματος και μαθησιακών δραστηριοτήτων σημαντικών για τη βιωμένη παράδοση και τα πλαίσια αναφοράς όλων των φοιτητών (αξίες, αντιλήψεις, γνωστικές διαδικασίες και γλώσσα).
- Κριτική στάση τόσο στο ατομικό σύστημα αξιών, όσο και στα πολιτισμικά πρότυπα που κυριαρχούν στην κοινωνία.

Είναι αυτονόητο ότι τις παραπάνω γνώσεις και ικανότητες πρέπει να αποκτήσει όλο το κοινωνικο-παιδαγωγικό προσωπικό (κοινωνικοί λειτουργοί, ψυχολόγοι, κοινωνιολόγοι κ.λπ.), το οποίο εντάσσεται σε προγράμματα διαπολιτισμικής αγωγής.

5. Η σύνδεση του σχολείου με τον κοινωνικό περίγυρο

Η διαπολιτισμική αγωγή καθιστά αναγκαία τη διεύρυνση των δραστηριοτήτων του σχολείου στη γειτονιά με την έννοια του ανοικτού σχολείου (Ζωγράφου, 1993:70-82). Αυτό είναι δυνατό με τη θεσμοθέτηση της σχολικής κοινωνικής εργασίας. Με την παρουσία των κοινωνικών λειτουργών στο σχολείο γίνεται δυνατή η υλοποίηση ενός μεγάλου μέρους των κοινωνικο-παιδαγωγικών στόχων του σχολείου, όπως είναι η σύνδεση της οικογένειας με τον κοινωνικό περίγυρο, δηλαδή, τους εξωσχολικούς τομείς κοινωνικοποίησης των μαθητών. Σύμφωνα με τα παραπάνω, η παρέμβαση γίνεται σε **τρεις άξονες**:

- i. Οικογένεια
- ii. Σχολείο
- iii. Κοινωνικός περίγυρος

Ομάδες στόχου είναι:

- A. Οι γονείς
- B. Οι εκπαιδευτικοί
- Γ. Οι μαθητές
- Δ. Οι διάφορες κοινωνικές ομάδες και υπηρεσίες στον κοινωνικό περίγυρο.

Πρότυπο παρέμβασης: η εφαρμογή της σχολικής κοινωνικής εργασίας με την έννοια του ανοικτού σχολείου.

Μεθοδολογία: η περιστασιακή προσέγγιση με την έννοια της έρευνας-δράσης: ξεκινά από τα προβλήματα που αφορούν άμεσα τις διάφορες ομάδες στόχου (νέοι, εκπαιδευτικοί, γονείς) με στόχο την πληροφόρηση, ευαισθητοποίηση και δράση για την αλλαγή της κοινωνικής πραγματικότητας.

τητας, χρησιμοποιώντας τα δυναμικά αυτοβοήθειας των ενδιαφερομένων και κάνοντας χρήση των δυνατοτήτων του κοινωνικού περίγυρου. Η δράση των ενδιαφερομένων θα χαρακτηρίζεται από μια εναλλαγή εφαρμογής και θεωρητικής εμβάθυνσης (αξιολόγηση).

Τρόπος παρέμβασης: ο τρόπος εργασίας θα καθορίζεται από τις ανάγκες και τις ιδιαιτερότητες των ομάδων στόχου και των συνθηκών πλαισίου. Ανάλογο θα είναι και το πρόγραμμα, το οποίο θα προσαρμόζεται στις εκάστοτε ανάγκες που προκύπτουν από τη δυναμική που δημιουργούν οι διαδικασίες υλοποίησής του.

6. Η διαπολιτισμική αγωγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση

Σε πολλά πανεπιστήμια της Γερμανίας έχει εισαχθεί η “παιδαγωγική των αλλοδαπών” ως κατεύθυνση σπουδών. Ήδη από το 1980 στο Ενιαίο Πανεπιστήμιο του Κάσελ δοκιμάστηκε το πειραματικό μοντέλο μεταπτυχιακού κλάδου σπουδών “παιδαγωγική των αλλοδαπών”, διετούς φοίτησης. Υπάρχουν δύο κατευθύνσεις σπουδών:

- A) η κατεύθυνση σπουδών “κοινωνική εργασία / κοινωνική παιδαγωγική” και
- B) η κατεύθυνση σπουδών “πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση”.

Σύμφωνα με τον κανονισμό σπουδών οι φοιτητές της “παιδαγωγικής των αλλοδαπών” πρέπει να αποκτήσουν τα παρακάτω προσόντα:

- Γνώσεις σχετικά με την ιστορία και τον πολιτισμό των σπουδαιότερων χωρών αποστολής μεταναστών και προσφύγων.
- Επεξεργασία των σπουδαιότερων δεδομένων αναφορικά με τις συνθήκες διαβίωσης των αλλοδαπών στη Γερμανία.
- Ενημέρωση σχετικά με την κοινωνική και πολιτισμική εξέλιξη των μεταναστών και προσφύγων στη Γερμανία.
- Γνώσεις αναφορικά με τους όρους και τις μεθόδους εκμάθησης μιας ξένης γλώσσας.
- Ικανότητα εφαρμογής και τρόποι εκμάθησης της γερμανικής γλώσσας από τις παραπάνω ομάδες στόχου και συμπαράστασή τους στον προσανατολισμό τους στη Γερμανία.
- Πληροφόρηση των γερμανικών πληθυσμιακών ομάδων αναφορικά με τον πολιτισμό, την κοινωνική κατάσταση και τις συνθήκες διαβίωσης των παραπάνω ομάδων στόχου.
- Επεξεργασία και εφαρμογή, εντός και εκτός των ιδρυμάτων επιμόρφωσης της διαπολιτισμικής κατανόησης και αμοιβαίας μάθησης.
- Απόκτηση γλωσσικών και πολιτισμικών γνώσεων για να καταστούν ικανοί να διευκολύνουν την πρόσβαση προς τους μετανάστες και τους πρόσφυγες.
- Απόκτηση μιας σχέσης, η οποία να συνδέει το σεβασμό για τις άλλες πολιτισμικές παραδόσεις με την αναγκαιότητα ισχύος ελέγχου των Παραδοσιακών αξιών με στόχο μια ειρηνική εξέλιξη της κοινωνίας (Geiger, 1988: 34-35).

6.1. Δομή της κατεύθυνσης σπουδών

Οι σπουδές στην κατεύθυνση “παιδαγωγική των αλλοδαπών” διαρκούν τέσσερα εξάμηνα εξετάσεων. Για φοιτητές, οι οποίοι εργάζονται, η διάρκεια των σπουδών μπορεί να αυξηθεί σε οχτώ ή εννέα εξάμηνα. Από απόψεως περιεχομένου η προσφορά περιλαμβάνει τέσσερις τομείς:

1. Γερμανική ως δεύτερη γλώσσα.
2. Κοινωνιολογία της μετανάστευσης και διαπολιτισμική αγωγή.
3. Γλώσσα: οι φοιτητές πρέπει να αποκτήσουν γνώσεις σε μια γλώσσα μιας σημαντικής χώρας αποστολής μεταναστών.
4. Πρόγραμμα πρακτικής άσκησης (Project). Ένα μεγάλο μέρος των ωρών υποχρεωτικής διδασκαλίας αποτελεί η συμμετοχή σ' ένα πρόγραμμα πρακτικής άσκησης, στο οποίο ο φοιτητής αποκτά πρακτικές γνώσεις στη διδακτική και συμβουλευτική με αλλοδαπούς ή με πολυπολιτισμικά μικτές ομάδες (Geiger, 1986: 453-454).

Για την υποστήριξη της διαπολιτισμικής αγωγής, πολλά κρατίδια εξέδωσαν μια σειρά διδακτικών βιβλίων για την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

7. Οι δυνατότητες εφαρμογής της διαπολιτισμικής αγωγής στην Ελλάδα

Παρά το γεγονός ότι, στη χώρα μας δεν υπάρχουν οι βασικές προϋποθέσεις για την εφαρμογή της εν λόγω προσέγγισης και τα “διαπολιτισμικά προγράμματα” βρίσκονται ακόμη στο θεωρητικό επίπεδο (βλέπε Ζωγράφου, 1999: 241-245), η διαπολιτισμική αγωγή αποτελεί και για τη χώρα μας μονόδρομο, διότι προσφέρει “λογικές και συγκεκριμένες κατευθύνσεις δράσης μέσα στο υφιστάμενο πλαίσιο των σχολείων και της κοινωνίας που μπορούν να οδηγήσουν σε αυξημένη ισότητα για όλους τους μαθητές” (BANKS, 1997: 359). Μεταξύ άλλων θα μπορούσαν να υλοποιηθούν τα εξής:

- Εισαγωγή της διαπολιτισμικής αγωγής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση για την προετοιμασία των μελλοντικών εκπαιδευτικών, ψυχολόγων, κοινωνιολόγων και κοινωνικών λειτουργών.
- Προετοιμασία του κατάλληλου διδακτικού υλικού και διάθεσή του στα σχολεία τα οποία έχουν τη θέληση να συνεργαστούν.
- Πρωτοβουλίες πληροφόρησης και ευαισθητοποίησης των διαφόρων φορέων, κοινωνικών ομάδων και πολιτών για την προβολή των προβλημάτων των παιδιών των αλλοδαπών και την επίλυσή τους. Ιδιαίτερη έμφαση πρέπει να δοθεί στη συνεργασία με τα Μ.Μ.Ε., τα εργατικά συνδικάτα, τους συλλόγους εκπροσώπησης διαφόρων κοινωνικών ομάδων, το οικολογικό κίνημα και τα κόμματα που διάκινται φιλικά έναντι των μεταναστών.

Μεταξύ άλλων, θα μπορούσε να επιδιωχτεί η παροχή δυνατότητας συναπόφασης των αλλοδαπών στο χώρο της τοπικής αυτοδιοίκησης με τη δημιουργία “Συμβουλίων Αλλοδαπών Συμπολιτών”, όπως ήδη άρχισε να εφαρμόζεται στο Δήμο Βραχνείκων, ο οποίος δημιούργησε πρόσφατα “επιτροπή αλλοδαπών” που κατοικούν στα όρια του Δήμου Βραχνείκων (“Ημέρα”, 22.7.1999). Ιδιαίτερα αποτελεσματικές μπορεί να είναι και διάφορες πρωτοβουλίες αλληλεγγύης προς τους αλλοδαπούς, οι οποίες θα μπορούσαν να αναλαμβάνουν και το ρόλο του συνηγόρου των αλλοδαπών.

Όλοι οι ενδιαφερόμενοι πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι, η επιτυχία των παραπάνω προσπαθειών, εξαρτάται από τη θέληση των ανθρώπων, οι οποίοι θέλουν να δώσουν στη διαπολιτισμική αγωγή την ευκαιρία να επιτύχει.

8. Οι συνέπειες για την κοινωνική εργασία

Αν παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της διαπολιτισμικής αγωγής στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες της Ευρώπης, διαπιστώνουμε ότι οι πρώτες ενέργειες ενάντια στο ρατσισμό και την ξενοφοβία, καθώς επίσης και υπέρ της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών ξεκίνησαν από διάφορες ομάδες πρωτοβουλίας, οι οποίες είχαν την άμεση ή έμμεση συμπαράσταση των κοινωνικών λειτουργών. Ειδικά στη Γερμανία, σε μια εποχή που ακόμη και τα εργατικά συνδικάτα είχαν επιφυλάξεις ως προς το ενδεχόμενο κοινωνικής ένταξης των αλλοδαπών εργατών, οι κοινωνικοί φορείς του ιδιωτικού τομέα, απαίτησαν το δικαίωμα ψήφου για τους αλλοδαπούς στους δήμους και τις κοινότητες. Την εξέλιξη αυτή ακολούθησαν και οι σχολές κοινωνικής εργασίας, οι οποίες από τα πρώτα χρόνια της μαζικής εισόδου των μεταναστών στις χώρες υποδοχής άρχισαν να εφαρμόζουν προγράμματα έρευνας-δράσης με στόχο τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των μεταναστών. Ακόμη και στο θέμα της σχολικής ένταξης των παιδιών των μεταναστών η αρχή έγινε από τη βάση σε συνεργασία με τις σχολές κοινωνικής εργασίας. Τα πανεπιστήμια ακολούθησαν αργότερα, όταν μπήκε στην επικαιρότητα το θέμα της σχολικής ένταξης των παιδιών των αλλοδαπών και διατέθηκαν τα ανάλογα χρηματικά ποσά.

Στην Ελλάδα, τα πράγματα εξελίσσονται μάλλον ανάποδα. Οι ελάχιστες προσπάθειες που γίνονται στον ιδιωτικό τομέα ξεκινούν από πανεπιστημιακούς, οι οποίοι έχουν ζήσει στο εξωτερικό. Προς το παρόν βρίσκονται σε εξέλιξη διάφορα προγράμματα διαπολιτισμικής αγωγής (π.χ. στο πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Θεσσαλονίκης, Κρήτης και Αθηνών).

Η κοινωνική εργασία απουσιάζει τόσο στην πράξη, όσο και στη θεωρία. Βέβαια, το γεγονός αυτό δεν είναι τυχαίο, αλλά οφείλεται μάλλον στο ότι ένα μεγάλο μέρος των σημερινών εκπαιδευτικών έχουν υπηρετήσει σε σχολεία του εξωτερικού σε αντίθεση με τους κοινωνικούς λειτουργούς, οι οποίοι στην πλειονότητά τους στερούνται, όχι μόνο θεωρητικών γνώσεων, αλλά και σχετικών εμπειριών. Το ίδιο συμβαίνει και με την πλειονότητα των καθηγητών των παιδαγωγικών σχολών των Α.Ε.Ι. οι οποίοι έχουν κάνει μεταπτυχιακές σπουδές στη Γερμανία, όπου ζει το μεγαλύτερο ποσοστό των Ελλήνων στην Ευρώπη.

Αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι η κοινωνική ένταξη των μεταναστών στη χώρα μας αποτελεί μια επιτακτική ανάγκη και συνεπώς μια πρόκληση και για την κοινωνική εργασία, η οποία για λόγους δεοντολογίας πρέπει να είναι ο φυσικός σύμμαχος των πληθυσμιακά αδύναμων κοινωνικών ομάδων, τότε είναι αυτονόητο, ότι οι αλλοδαποί εργάτες πρέπει να έχουν την άμεση συμπαράσταση των κοινωνικών λειτουργών, ιδιαίτερα μάλιστα εκείνων που βρίσκονται στο χώρο της εκπαίδευσης και έχουν απεριόριστες δυνατότητες δράσης και έκφρασης. Πώς, όμως, θα τους συμπαρασταθούμε, όταν δεν έχουμε την ανάλογη θεωρητική κατάρτιση και σχετικές εμπειρίες; Αρκεί η καλή διάθεση;

Η διαπολιτισμική αγωγή δεν αφορά μόνο τους κοινωνικούς λειτουργούς, οι οποίοι ασχολούνται με μειονοτικές ομάδες, αλλά όλους τους συναδέλφους, διότι η σημερινή σύνθεση των “πελατών” μας είναι πλέον πολυπολιτισμική. Με άλλα λόγια τους σημερινούς μετανάστες τους συναντάμε σ’ όλο το φάσμα των “πελατών” μας, ως γονείς, μαθητές, άτομα με ειδικές ανάγκες, τρόφιμους κλειστών ιδρυμάτων, χρήστες ναρκωτικών, ασθενείς στα νοσοκομεία, αλλά ακόμη και ως συμπολίτες στην αγορά, στο λεωφορείο, στην πολυκατοικία, στο δρόμο, στο τραίνο, στο εστιατόριο

κ.λπ. Συνεπώς, δεν πρόκειται για γνώσεις που αφορούν ένα συγκεκριμένο αριθμό κοινωνικών λειτουργών, οι οποίοι ασχολούνται με μια συγκεκριμένη ομάδα πελατών, αλλά για γνώσεις που αφορούν όλους ανεξαιρέτως, διότι η σημερινή πελατεία της κοινωνικής εργασίας είναι πολυπολιτισμική.

Η μονοπολιτισμική εκπαίδευση που έχουμε λάβει στις σχολές κοινωνικής εργασίας δεν αρκεί για την αντιμετώπιση και κατανόηση ανθρώπων διαφορετικής κοινωνικής και πολιτισμικής προέλευσης. Χρειάζονται ειδικές γνώσεις και ικανότητες, οι οποίες μπορούν να αποκτηθούν σε μια διαδικασία συνδυασμού θεωρίας και πράξης. Η μεγάλη ευαισθησία και το ενδιαφέρον, δεν αρκούν για μια επιστημονική αντιμετώπιση των προκλήσεων που δημιουργούνται σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία, όπως είναι, η καταπολέμηση του ρατσισμού, της ξενοφοβίας, το πρόβλημα της σχολικής ένταξης των παιδιών των μεταναστών και της ειρηνικής συμβίωσης των λαών. Με τι γνώσεις και ποιά εφόδια θα ασκήσουν κριτική για την έλλειψη μιας σοβαρής μεταναστευτικής πολιτικής στο κράτος; Πώς θα συμπαρασταθούμε στους ενδιαφερόμενους στον αγώνα τους για ίσα δικαιώματα και ίσες ευκαιρίες; Με ποιά επιχειρήματα θα απαιτήσουμε από το κράτος να προσλάβει κοινωνικούς λειτουργούς στα διάφορα διαπολιτισμικά προγράμματα που υλοποιούνται στα διάφορα σχολεία και στον κοινωνικό περίγυρο;

Πρώτα απ' όλα θα πρέπει να συνειδητοποιήσουμε ότι το θέμα της κατάρτισής μας στη διαπολιτισμική αγωγή είναι πρωταρχικής σημασίας και ότι ο χρόνος εργάζεται σε βάρος μας. Γι' αυτό επιβάλλεται η κατάρτιση όλων των επαγγελματιών σε θέματα διαπολιτισμικής αγωγής. Αυτό το καθήκον θα μπορούσαν να αναλάβουν τα τμήματα κοινωνικής εργασίας με ανάλογες προσφορές στο πλαίσιο επιμορφωτικών σεμιναρίων και μάλιστα, όχι μόνο για τους κοινωνικούς λειτουργούς, αλλά και για κάθε κοινωνική ομάδα που έρχεται κατά κάποιο τρόπο σε επαφή με άτομα ή ομάδες διαφορετικής πολιτισμικής ταυτότητας (π.χ. παιδαγωγούς, νοσηλευτές, κοινωνιολόγους, ψυχολόγους, αστυνομικό προσωπικό, προσωπικό τοπικής αυτοδιοίκησης, συνδικαλιστικά στελέχη, στελέχη επιχειρήσεων κ.λπ.).

Ταυτόχρονα, θα πρέπει να εισαχθεί το μάθημα της διαπολιτισμικής αγωγής ως γνωστικό αντικείμενο εκπαίδευσης των κοινωνικών λειτουργών, να έχει, δηλαδή την ίδια αντιμετώπιση με τα άλλα μαθήματα, όπως είναι η κοινωνιολογία, η ψυχολογία, η ΚΕΑ, η ΚΕΟ, η ΚΕΚ κ.λπ. Η σημερινή κατάσταση που επικρατεί π.χ. στο Τ.Ε.Ι. Πάτρας, όπου η διαπολιτισμική αγωγή προσφέρεται ως μάθημα προαιρετικής επιλογής δύο ωρών την εβδομάδα σε σπουδαστές διαφόρων εξαμήνων ταυτόχρονα (Γ, Δ, Ε, ΣΤ) είναι απαράδεκτη. Το γεγονός ότι τα παραπάνω δεν εφαρμόζονται, αν και είναι πολύ εύκολο να υλοποιηθούν, δεν οφείλεται μόνο στην αδράνεια των συναδέλφων που εργάζονται στο χώρο της εκπαίδευσης, αλλά και των συναδέλφων που εργάζονται στην πράξη, καθώς επίσης και των σπουδαστών.

Πιστεύουμε ότι η κατάρτιση των συναδέλφων και σπουδαστών στον τομέα της διαπολιτισμικής αγωγής, όχι μόνο θα μας καταστήσει αξιόπιστους απέναντι στους ενδιαφερόμενους και στην κοινωνία, αλλά θα μας δώσει συνάμα και τη δυνατότητα για μια αποτελεσματικότερη εργασία, διότι θα διευρύνει τον ορίζοντα σκέψης και δράσης μας σε μια συνεχώς μεταβαλλόμενη κοινωνία. Ελπίζουμε ότι το παρόν άρθρο θα γίνει η αφορμή για ένα δημιουργικό διάλογο που θα οδηγήσει στην ευαισθητοποίηση και ενεργοποίηση όλων των ενδιαφερομένων για την υλοποίηση των παραπάνω στόχων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Ασημακοπούλου, Ι./Μεντής, Μ.: “Η Ελλάδα ως χώρα μετανάστευσης - Η αναγκαιότητα της διαπολιτισμικής αγωγής, Πτυχιακή Εργασία, Πάτρα 1993.
- Banks, James, A.: “Η πολυπολιτισμική εκπαίδευση και οι κριτικές της: Βρετανία, ΗΠΑ, στο Modgil et al., σελ. 343-359.
- Δαμανάκης, Μιχάλης: “Μετανάστευση και εκπαίδευση”, Gutenberg, Αθήνα 1987.
- Έμκε-Πουλοπούλου, Ήρα: “Προβλήματα Μετανάστευσης, Παλιννόστησης”, ΙΜΕΟ-ΕΔΗΜ, Αθήνα 1986.
- Ζωγράφου, Ανδρέας: “Σχολική Κοινωνική Εργασία”, Πάτρα 1993.
- Ζωγράφου, Ανδρέας: “Η εκπαιδευτική κατάσταση των παιδιών των Ελλήνων μεταναστών και η αναγκαιότητα της διαπολιτισμικής αγωγής στην Ελλάδα”, ΤΕΙ Πάτρας, Πάτρα 1997.
- Ζωγράφου, Ανδρέας: “Οι προοπτικές διαπολιτισμικής αγωγής για τα παιδιά των Ελλήνων του εξωτερικού και των αλλοδαπών στην Ελλάδα”, Πάτρα 1999.
- Lynch, James: “Μια αρχική τυπολογία των προοπτικών για την εξέλιξη του προσωπικού στην πολυπολιτισμική εκπαίδευση των εκπαιδευτικών”, στο Modgil et al, σελ. 235-260.
- Modgil, Sohan/Verma, Cajendra/Mallick, Kenka/Modgil, Celia: “Πολυπολιτισμική εκπαίδευση”, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.
- Μουσούρου, Λουκία: “Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη”, Gutenberg, Αθήνα 1991.

Ξενόγλωσση

- Boos-Nünning, Ursula: “Interkulturelles Lernen als Aufforderung an eine Padagogik für deutsche Kinder aus ethnischen Minderheiten”, in: Interkulturelles Lernen. Dokumentation der internationalen Fachtagung vom 28. bis 30 Sept. 1990 in Budenheim. Rheinland-Pfalz, Landesbeauftragte für Ausländerfragen bei der Staatskanzlei, Mainz 1991, S. 107-137.
- Gaitanides, Stefan: “Qualifizierung der sozialen Arbeit in der multikulturellen Einwanderungsgesellschaft”, in: Interkulturelle Öffnung 2/1998 iza.
- Geiger, Klaus: “Der Weiterbildungsstudiengang Ausländerradagogik an der Gesamthochschule Kassel”, in: Kohler, Gerd (Hrsg). Hochschule in der Demokratie, Freiburg in Nr. 1986.
- Geiger, Klaus: “Wem nutzt Ausländerpädagogik?”, in: Prisma, Nov. 1988, Nr. 41., S.33-35.
- Haller, Ingrid: “Anmerkungen zum Konzept “Interkulturelles Lernen”, und “Multikulturelle Gesellschaft”, Dortmund 1989.